

SZABÓ ANDRÁS

COETUS – NATIO – RESPUBLICA – POLITIA – SOCIETAS –
CONGREGATIO – COLLEGIUM – GENS

(A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében, 1555–1613)

Szabó Géza egyháztörténész 1941-ben jelentette meg német nyelvű összefoglalását a wittenbergi magyar coetusról a legfontosabb forrásokkal együtt.¹ Az azóta eltelt hetven esztendőben az általa felvázolt képet lényegében változatlanul elfogadtuk, pedig sok új szempont felmerült, s néhány új forrás is a rendelkezésünkre áll már. Alább következő rövid írásomban felvázolom azokat a kritikus pontokat, amelyekre – úgy érzem – még feltétlenül rá kell kérdezni. Az általam elmondandók kiegészítik azokat az írásaimat, amelyeket korábban publikáltam a magyarországi diákok wittenbergi peregrinációjáról.²

Mi volt ez a diákszervezet? Szabó Géza helyesen mutatott rá a középkori előzményekre, s a legfontosabb mintákra, a bécsi és a krakkói egyetem magyar natiójára/bursájára.³ Ha modern kori intézményekhez kell hasonlítani, akkor diákönkormányzat volt (érdekvédelmi funkciókkal), ugyanakkor önképzőkör is, amelyben a kéthetente tartott disputációkon kezdetben Philipp Melanchthon elnökölt.⁴ Az egyháztörténészek némi túlzással az első magyar református lelkészképzőnek is nevezték, ez azonban csak a teológiai témájú disputációkat figyelembe véve igaz. A coetus tevékenységének volt egy másik irányultsága, ez pedig a késő humanista irodalom területe. Szabó Géza még csak négy beszédet ismertet,⁵ azóta tudjuk, hogy több volt: példának okáért Kassai Császár György (a coetus 26. seniora) a diáktársak előtt mondta el emlékbeszédét volt pataki

¹ Géza SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941 (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum, 2). – Az egyesületnek a tanulmány címében idézett elnevezéseiről lásd *uo.*, 24–26.

² András SZABÓ, *Die soziale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der ungarischen Studenten zu Wittenberg = Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*, Hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 13), 41–48; SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben 1555–1592 = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, szerk. BÉKESI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, 1993, II, 626–638; András SZABÓ, *Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert = Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hrsg. Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, unter Mitarbeit von Alfred LUTZ, Ingomar SENZ, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006 (Contubernium, 64), 55–63.

³ SZABÓ Géza, *i. m.*, 18–19.

⁴ SZABÓ Géza, *i. m.*, 62–66.

⁵ SZABÓ Géza, *i. m.*, 66–71.

tanáráról, Szikszai Fabricius Balázsról, amelyet aztán nyomtatásban is megjelentetett.⁶ A hetven évvel ezelőttihez képest ráadásul jóval több ide sorolható, nyomtatásban is megjelent művet ismerünk, s tisztábban látunk abban a tekintetben is, hogy a coetus tagjai milyen kapcsolatokat áptak az európai *respublica litteraria* képviselőivel.⁷ A társaságnak volt még egy funkciója, egyfajta speciális tudós társaságként, akadémia-kezdemenyként is működött. Egyetemtól független belső aktivitása (a teológiai szempontokon túl) később hozzájárult ahhoz, hogy 1592-ben betiltsák. A vizitátorok gyanakodva írták: „Ihr eigen Collegium, conciones, disputationes und dergleichen exercitia untereinander halten...” (egymás között tartják a saját óráikat, beszédeiket, disputációikat és efféle gyakorlataikat).⁸

Továbbra is hiányzik a coetus tevékenységének irodalomtudományi szempontú elemzése. Annyi azonban világosan látható, hogy kizárólag latin nyelven írtak, s ehhez a századfordulón is ragaszkodtak, amikor a magyar késő humanizmus legjobbjai (Baranyai Decsi János, Szenci Molnár Albert) már az anyanyelv felé fordultak. Miskolci Csulyak István ironikusan írta Szenci Molnárnak 1608-ban (nem sokkal a coetus megszűnése előtt), hogy ne magyarul írjon a wittenbergieknek, mert vannak köztük olyanok, akik ezt a műveletlenség jelének vennék.⁹ Az eset jól jellemzi a nagy múltú diáktársaság provinciálissá válását. Akár az irodalmat, akár a teológiát, akár a szellemi kapcsolatokat vizsgáljuk, a kezdeteknél mindig Melanchthonba ütközünk a coetussal kapcsolatban. A wittenbergi reformátor-humanistával tartott kapcsolatnak óriási szakirodalma van, amelynek Ritoókné Szalay Ágnes írta meg a legjobb összefoglalását.¹⁰

A coetus egyik legfeltűnőbb sajátossága az, amit Szabó Géza „nemzeti karakter”-nek nevez. Azt állítja, hogy miközben a belépés önkéntes volt, s nem minden magyar nemzetiségű diák lett a tagja (köztük például Szenci Molnár Albert), addig a bent lévők mind

⁶ KASSAI CSÁSZÁR György, *Oratio de vita et obitu ... Basili Fabricii Szikszoviani, habita ... apud populares suos Witebergae optimarum disciplinarum studii operam navantes*, Wittenberg, Clemens Schleich et Antonius Schöne, 1577 (RMK III, 665).

⁷ SZABÓ András, *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album), Wittenberg, 1587*, hasonmás kiadás kisértőtanulmánya, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (BHA, 15), 7–34; *Johann Jakob Grynaeus magyar kapcsolatai*, közreadja SZABÓ András, Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22); SZABÓ András, *Matthaeus Dresser és magyar barátai = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klanczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 214–225; KECSKEMÉTI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat) = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–197; SZABÓ András, *David Chytraeus és Magyarország = Megújulás és megmaradás: Fabiny Tibor emlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 107–112.

⁸ SZABÓ Géza, *i. m.*, 107.

⁹ Miskolci Csulyak István levele Szenci Molnár Alberthez, Tarcál, 1608. július 17. = SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, jegyzetekkel ellátva kiadta DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1898, 277.

¹⁰ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, JATE, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 497–505; Ágnes RITOÓK-SZALAY, *Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn = Melanchthon und Europa*, Hrsg. Günter FRANK, Martin TREU, Stuttgart, Jan Thorbecke Verlag, 2001 (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten, 6/1), 273–284.

magyar anyanyelvűek voltak, s a más nemzetiségű magyarországi diákok kívül maradtak.¹¹ Mai szemmel nézve eléggé nehezen megmagyarázható a dolog, egy kora újkoros történész kolléga egy alkalommal nem akarta nekem elhinni (joggal), hogy ilyen létezhet, hiszen az anyanyelvi-nemzeti alapon való elkülönülés csak a 18. század végén, a nemzeti mozgalmak és a nacionalizmus színre lépésével kezdődött el. Ha a középkori nációkat/bursákat nézzük, akkor azt találjuk, hogy az egy országból jövőket tömörítették, de sokszor szomszédos országok diákjait is befogadták. Ugyanígy a bécsi és a krakkói magyar bursa anyanyelvre való tekintet nélkül vette fel az ott tanulókat. Igaza volt-e tehát Szabó Gézának? A névsort végignézve valóban szinte teljesen csak magyar neveket találunk, de van négy kivétel, ezeket érdemes egyenként számba venni.

Alessandro da Vedanónak, a Perényi család Sárospatakon letelepedett olasz építőmesterének fia 1565. május 31-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre,¹² s Franciscus Alexandri Vedanus néven lett a coetus tagja.¹³ 1567 és 1569 között Padovában tanult, később Vedáni Ferencként Kassán, Alsómislyén, majd megint Kassán volt magyar evangélikus prédikátor.¹⁴ A bártfai Valentin Eck (feltehetően az azonos nevű neves humanista leszármazottja vagy rokona) 1566-ban lett a coetus tagja,¹⁵ róla ezen kívül semmit sem tudunk. Az erdélyi szász Michael Hortman/Hartmann Trappoldról (Apold) 1569. április 6-án iratkozott be az egyetemre két másik szász diákkal együtt, de már csak ő egyedül lett a coetus tagja április 24-én.¹⁶ Coetusbeli tagságára talán magyarázatot ad, hogy korábban a debreceni kollégium diákja volt. Hazatérése után valamikor 1578 előtt Szász-újfalu (Neudorf bei Hermannstadt, Nou) evangélikus lelkésze lett, s itt halt meg 1587-ben.¹⁷ Végül a kelet-szlovák nyelvjárást beszélő Andreas Mednicenus (Mednienski) Ecsedi Báthory István alumnusaként lett 1591. november 21-én a coetus tagja.¹⁸ Hazatérve 1594–1596 között Göncön volt rektor, majd az akkori magyar–szlovák nyelvhatáron lévő Varannó elsőpapjaként működött, s a környékbeli, részben református, részben evangélikus szláv gyülekezeteket felügyelte.¹⁹ Nevezetes még arról is, hogy 1597-ben a bibliafordító Károlyi Gáspár lányát, Katát vette feleségül, s az alkalomra Ioannes Bocatius is verset írt.²⁰

¹¹ SZABÓ Géza, *i. m.*, 26–27.

¹² *Album Academiae Vitebergensis anno Christi MDII usque ad annum MDCII*, II, Halis, sumptibus Maximiliani Niemegeri, 1894 (a továbbiakban: AAV II), 87.

¹³ SZABÓ Géza, *i. m.*, 135.

¹⁴ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsarátí Vitus János: Magyar orvosdoktor a 16. században*, Orvostörténeti Közlemények, 75(1976), 33.

¹⁵ AAV II, 104; SZABÓ Géza, *i. m.*, 135.

¹⁶ AAV II, 154; SZABÓ Géza, *i. m.*, 136.

¹⁷ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (*Fontes Rerum Scholasticarum*, 4), 184; Ernst WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I, *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1998 (*Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens*, 22/1), 69.

¹⁸ AAV II, 386; SZABÓ Géza, *i. m.*, 110, 112, 143.

¹⁹ *Zempléni vizitációk 1629–1671*, kiad. DIENES Dénes, Sárospatak, 2008, 437–443.

²⁰ Andreas MUDRONIUS, *Torus reverendissimi ... Andreae Mednenski ... sponsi et ... Catharinae Caroliae...*, Bártfa, Klösz, 1597 (RMNy 795).

Talán közelebb kerülünk a jelenség lényegéhez, ha a coetustagok vallási hovatartozását is megvizsgáljuk. Elfogulatlanul szemlélve a névsort, jól látszik, hogy az első tíz esztendőben Melanchthon jelentette a közös nevezőt, s ugyan a tagok többsége az évek elteltével egyre inkább a svájci reformáció követői közül került ki, mégis a fentebb említett három nem magyar anyanyelvű evangélikuson kívül továbbiakat is találunk a névsorban. Biztosan ilyen volt az 1558-ban beiratkozott Ilosvai Benedek,²¹ Szántai Lukács,²² az 1559. április 19-én beiratkozott Sibolti Demeter, aki 1562-ben a coetus tizenegyedik seniora is lett,²³ az egyetem anyakönyvében nem szereplő Hejcei Balta Bálint,²⁴ s végül egy kései és különleges eset, a középnemes galántai Esterházy Tamás (Miklós bátyja), aki 1590 őszén jelent meg Wittenbergben, s 1592-ben a coetus rövid időre kizárta a tagjai közül (az ügy lényegét sajnos nem ismerjük).²⁵ Láthatóan 1566 körül volt a vízválasztó, attól fogva nevezhetjük a társaságot református jellegűnek, csak Michael Hartmann és Esterházy Tamás jelentik a kivételt. Az elmondottak alapján én inkább vallásinak tartanám ezt az elkülönülést és nem nemzetinek, feltehetően a protestáns felekezetek kialakulásával függ össze, hisz – ahogyan jeleztem – a magyar nyelv használatát elutasították. Ugyanakkor érdekes, hogy a felföldi kriptokálvinista mozgalom későbbi vezetői, a szlovák Thoraconymus Mátyás és a két cipszer, Sebastian Ambrosius Lahm és a magyarul is jól tudó Pilcius Gáspár nem lettek a coetus tagjai,²⁶ feltehetően azért, mert wittenbergi tanulmányaik idején még nem szakítottak véglegesen az evangélikus egyházzal.

Nyitott kérdés még az, hogy hol laktak Wittenbergben a coetus tagjai. A krakkói magyar bursának volt saját bérelt háza,²⁷ ilyenről a reformáció szülővárosában nem tudunk. Szabó Géza azt állítja, hogy mindannyian együtt éltek (albérletben), s ezt arra alapozza, hogy egy wittenbergi professzort, Theodor Sebastiant és később egy szabómestert, Jacob

²¹ SZABÓ András, *Ilosvai Benedek gyulafehérvári plébános = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, 627–633.

²² 1558. december 19-én iratkozott be az egyetemre mint Alaghy János alumnusa, a coetus anyakönyve pontos dátum nélkül tartalmazza a nevét. Hazatérve Sátoraljaújhelyen és Abaújszántón volt rektor, majd patrónusa kérésére 1561-ben visszatért Wittenbergbe, ahol 1564-ben magiszteri fokozatot szerzett, s végül 1566. február 13-án felszentelték lelkésznek. – *Album academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII usque ad annum MDLX*, edidit Carolus Eduardus FOERSTEMANN, Lipsiae, 1841, 354 (a továbbiakban: AAV I); SZABÓ Géza, *i. m.*, 133; *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*, kiadja PRÓNAY Dezső, sajtó alá rendezte STROMP László, Bp., Hornyánszky, 1905, 25.

²³ AAV I, 356; SZABÓ Géza, *i. m.*, 82, 133, 134; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Református Sajtóosztály, 1977, 542.

²⁴ 1565 elején lett a coetus tagja, s Ilosvai Benedek kérésére 1566. február 13-án (Szántai Lukáccsal együtt) szentelték fel tállyai segédlelkésznek. – SZABÓ Géza, *i. m.*, 133; PRÓNAY–STROMP, *i. m.*, 25.

²⁵ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13), 201.

²⁶ Róluk lásd SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon 1558–1598*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1), 53–58, 73; SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története 1554–1600*, Bp., L'Harmattan, 2007 (Mikrotörténelem, 1), passim.

²⁷ KOVÁCS Endre, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés: Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 32–33.

Wagnert a társaság iratai „hospes noster”-nek neveznek.²⁸ A szórványosan eddig is ismert adatok ellentmondani látszanak ennek az elképzelésnek, Baranyai Decsi János és tanítványa, losonci Bánffy Ferenc például 1587-ben Salamon Alberti orvosprofesszornál lakott (ifjabb Dudith Andrással együtt).²⁹ Forgách Mihály és nevelője, Krakkai Demeter szállása 1588-ban Eberhard von Weiche jogászprofesszornál volt.³⁰ Újabbán előkerült egy részletes lista, ugyanis Frigyes Vilmos szász herceg, a választófejedelemiség adminisztrátora 1591 novemberében elrendelte, hogy írják össze a hallgatókat. Ennek eredményeképpen kiderült, hogy a városban lakó diákok 109 házban albéreltek, volt olyan háztartás, ahol csak egy volt, de a csúcstartó bizonyos Konrad Fluth lett, akinek a város főterén (Marktplatz) álló házában tizenhét diák lakott. Köztük volt a coetus akkori seniora, Ungvári János és még hét tag: Vári János, Szerdahelyi István, Vári Tamás, Baroczy Tamás, Szegedi János, a már emlegetett Andreas Mednicenus/Mednienski és Ceglédi Kristóf.³¹ A coetus akkori létszáma ennél jóval nagyobb volt, ezt a következő év vizsgálatai miatt pontosan tudjuk; akkor, 1592-ben tizennyolcan neveztek meg magukat.³² A többség ezek szerint szétszórta élt a városban, csak a választófejedelemiség szinte kizárólag német ösztöndíjasainak állt rendelkezésére az ún. Collegium Augusti.³³ Véleményem szerint tehát a „hospes noster” az a házigazda lehetett, ahol a senior és a legtöbb diák lakott, és/vagy ahol a diáktársaság összejöveteleit tartották.

Mindezeket túl érdemes még reagálnom a magyar szakirodalom azon állítására, hogy a wittenbergi coetus szervezeti minta volt a magyar református iskolák, különösen a debreceni számára.³⁴ A debreceni törvények valóban visszautalnak a coetus szabályzatára, de a kérdés klasszikus mintája így hangzik: melyik volt előbb, a tyúk vagy a tojás. A diáktársaság szabályai és szervezeti felépítése a korábbi bursákon (Bécs, Krakkó) kívül nyilván sokat köszönhetett a hazai protestáns iskoláknak, ahonnan a tagjai jöttek. Arra is felhívom a figyelmet, hogy Dézsi Lajos már 1898-ban közölte a coetus bélyegzőjének leírását, amely egy levelükön maradt fenn némileg töredékesen. Ezen egy térdeplő angyal van, felette a héber „Jahve” szóval, alatta az 1555-ös évszámmal, köriratából a „COETUS UNG.” még tisztán látható.³⁵ A pecsétről Szabó Géza monográfiája nem tud.

²⁸ SZABÓ Géza, *i. m.*, 58.

²⁹ *Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*, kiad. BINDER Pál, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976 (Téka), 39–40.

³⁰ Krakkai Demeter levele Johann Jakob Grynaeushoz, Wittenberg, 1588. augusztus 28. = *Johann Jakob Grynaeus magyar kapcsolatai, i. m.*, 97–99.

³¹ Andreas GÖSSNER, *Die Studenten an der Universität Wittenberg: Studien zur Kulturgeschichte des studentischen Alltags und zum Stipendienwesen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2003 (Arbeiten zur Kirchen- und Theologiegeschichte, 9), 62–63, 166–167.

³² SZABÓ Géza, *i. m.*, 109–112.

³³ GÖSSNER, *i. m.*, 61.

³⁴ Lásd legutóbb: *A debreceni református kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Református Sajtóosztály, 1988, 16.

³⁵ A wittenbergi magyar coetus (Váradi F. Gergely senior) levele Szenci Molnár Alberthez, Wittenberg, 1607. szeptember 9. = SZENCZI MOLNÁR *Naplója, levelezése és irományai, i. m.*, 227.

A coetus kutatása nem választható el a 16. századi wittenbergi peregrinációtól, amely nem a legfényesebben áll. Azt kell mondanunk, hogy nincs megbízható diáknévsorunk ennek a korszaknak a magyarországi hallgatóiról. Frankl (Fraknói) Vilmos 1873-as listája pontatlan és hiányos,³⁶ azóta pedig senki sem rakott rendet az adatok között. Az alapítás 500. évfordulója (1502–2002) miatt az egyetemmel kapcsolatban a német kutatás mindenesetre magasabb sebességre kapcsolt az elmúlt évtizedben. Andreas Gößner már idézett munkáján túl van már könyv a teológiai és a filozófiai fakultásról,³⁷ s az egyik meghatározó teológusról, Georg Majorról (1502–1574), benne az egyetem tisztviselőinek és professzorainak adataival 1536 és 1575 között.³⁸ Talán a reformáció közelgő 500. évfordulója alkalmat ad arra, hogy ezt a munkát elvégezzük, s pontosabb képet rajzoljunk a wittenbergi magyar coetus tevékenységéről is.

³⁶ FRANKL Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Bp., Eggenberger, 1873, 294–319.

³⁷ *Die Theologische Fakultät Wittenberg 1502 bis 1602: Beiträge zur 500. Wiederkehr des Gründungjahres der Leucorea*, Hrsg. Irene DINGEL, Günther WARTENBERG, red. Michael BEYER, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2002 (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der lutherischen Orthodoxie, 5); Heinz KATHE, *Die Wittenberger Philosophische Fakultät 1502–1817*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2002 (Mitteldeutsche Forschungen, 117).

³⁸ Helmar JUNGHANS, *Verzeichnis der Rektoren, Prorektoren, Dekane, Professoren und Schloßkirchenprediger der Leucorea: Vom Sommersemester 1536 bis zum Wintersemester 1574/75 = Georg Major (1502–1574): Ein Theologe der Wittenberger Reformation*, Hrsg. Irene DINGEL, Günther WARTENBERG, red. Michael BEYER, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2005 (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der lutherischen Orthodoxie, 7), 235–260.